

G. MÁRKUS GYÖRGY

A törésvonalak három családja a kelet-közép-európai pártrendszerekben – Magyarország példája*

TÖRÉSVONALAK ÉS POLITIKAI STABILITÁS

Egyre több folyamat, tendencia erősíti meg azt a tézist, hogy a kelet-közép-európai pártrendszerek *bizonyos értelemben* befagynak (Ágh 1995). H. Tworzecki állapítja meg a lengyel pártokról és törésvonalokról: „Az 1991-es, sőt a korábbi történések fényében ma már azonosíthatjuk a posztkommunista lengyel politikai élet alapját képező szerkezeti vonásokat, azokat a fő törésvonalakat, amelyek nagy valószínűséggel sok éven át meg fogják határozni a lengyelországi politikálást. Feltételezhető, hogy ez a fagyási folyamat már 1990-ben, 1989-ben vagy akár még korábban elkezdődött. Ez nem azt jelenti, hogy a pártrendszer már nem fog módosulni. Hiszen azok az országok is, amelyekben nem olyan régen zárult le a demokratikus átmenet folyamata (Spanyolország, Portugália) tanúsítják: az egyes aktorok meglepő sebességgel lépnek színre, buknak meg vagy alakulnak át új entitásokká” (Tworzecki 1996: 94). A pártrendszer befagyása nem a klasszikus rokkani minta szerint (Rokkan 1980; Lipset–Rokkan 1967) történt, amihez egyébként azt is hozzáfűzhetjük, hogy magában Nyugat-Európában sem bizonyult tartósnak a pártrendszerek befagyott állapota (Pappi 1994).

* A jelen cikk a szerző 1996 novemberében Bledben tartott előadásának szintetizáló igényű továbbgondolása. A bledi paper alapját (G. Márkus 1996) képezi.

A szerző köszönetét fejezi ki a NATO-nak a törésvonalak kutatásához nyújtott támogatásért.

Magyarországon két dimenzióban is kimutatható az ellentmondás a pártok, a politikai törésvonalak stabilizálódása, valamint bizonytalanságuk, állandó mozgásban levésük között. Elsőként arra a paradoxonra utalunk, amely a pártok, illetve politikai tömbök közötti strukturális polarizáltság és a pártokon – mind a párteliteken, mind a tagságon belüli – ideológiai-politikai fragmentáltság ellentétében fejlődik ki. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy a különben a pártrendszer egészét ellenségesen szembenálló táborokra osztó törésvonalak mindegyike szinte valamennyi pártot belülről is megosztja. A magyar politológia a „gyűjtőpártok” terminussal jelöli e képződményeket, amelyeket hol latens, hol hevesen manifesztálódó konfliktusok jellemeznek ideológiák, személyek, érdekek és értékek, „mozgalmárok” és „pártokraták” között. Az 1989–90-ben elhíresült „szocdem” botrányok valamilyen változata szinte az összes parlamenti pártot elérte. A magyar pártok e sajátossága elsősorban a többpártrendszer négy évtizedes felfüggesztésével magyarázható. A „történelmi” pártok közül csak kettő – a kisgazdák és a kereszténydemokraták – éltek túl a második (ill. ’56-ot is számítva: a harmadik) születés traumáját, a „gyökerek” és a kettős alkalmazkodás (egyrészt a pártcsalád modernizálódott identitásához, másrészt az új viszonyokhoz, az alakot változtatott vagy újonnan jelentkező társadalmi-kulturális törésvonalakhoz való alkalmazkodás) megpróbáltatásait.

A dominánssá váló új típusú, értelmiségi szubkultúrákból kinövő „intellektuális miliőpártokat” (G. Márkus 1991) pedig sem érdek, sem szorosabb ideológiai közösség, hanem – Tamás G. M. találó kifejezéséhez kapcsolódóan – a „törzsi” mi-tudat, előbb-utóbb gyengülő vagy egyenesen belharccá átalakuló, kohéziója fogta össze.

Másodikként arra a választóvonalra utalunk, amely az átmenet főszereplőivé vált pártok, valamint a „társadalom” között húzódik. A politikai stabilitás relativitásának nem csupán a pártok tagságának igen alacsony összlétszáma a mutatója, hanem még inkább a választópolgárok pártidentifikációjának rendkívül gyenge volta, valamint a választói volatilitás magas aránya (Angelusz–Tardos 1995; Gázsó–Stumpf 1995; Tóka 1994; Simon 1997). Több jel mutat arra, hogy a rendszerváltás kezdeti szakaszában is gyenge pártkötődések tovább lazulnak, és különösen 1996-ban határozottan folytatódott a pártoktól való elfordulás, a „dealignment” tendenciája. Komoly problémák tapasztalhatók az összekapcsolás, a „linkage” működése, pontosabban szólva nem-működése tekintetében. A nyugati politológia egyik fontos tétele azt mondja ki, hogy a pártok közvetítő és összekapcsoló funkciót töltenek be: a társadalmi struktúra és a közpolitika, a kormányzás között: a társadalmi struktúrából és a kulturális tagoltságból eredő törésvonalakat a politikai témák (issues) nyelvére „fordítják le” (cleavage translation) s a választásokon győztes párt(ok)ból alakuló kormányok a témákat a közpolitika szintjére transzformálják (Lane–Ersson 1994). A pártok és választópolgárok inadekvát összekapcsolásának problémája arra enged következtetni, hogy a törésvonalak és a pártrendszer befagyása Magyarországon, illetve a közép-

kelet-európai új demokráciákban nem a rokkani logika szerint történik. A politikai szociológia S. Rokkan által képviselt historicista felfogása ugyanis erősen determinista, amennyiben hosszú távon érvényesülő meghatározottságot tételez: a strukturális törésvonalak mentén kialakult pártok kötődéseikkel, társadalmi koalícióikkal mind önmaguk, mind szavazótáboruk tekintetében stabilizálódnak.

E felfogással szemben a politikai szervezetek és intézmények autonómiáját valló Sartori (1968) szerint a pártok nem egyszerűen törésvonal-„fordítók”, hanem maguk alakítják a politikai teret. A kelet-közép-európai posztkommunista pártrendszerekben valóban azt tapasztaljuk, hogy a politikai aktorok saját maguk „teremtenek”, maguk választanak-válogatnak olyan törésvonalakat, amelyek a társadalomban már túlhaladtak, latensen vagy esetleg időközben megváltozott formában vannak jelen. A viszonylag gyenge civil társadalommal szemben túlhatalmat élvező, a gazdasági ellittel szemben viszont egyre inkább alulmaradó – még nem vagy nem eléggé professzionizálódott – politikai elitek hajlamosak a polgárok többsége számára idegennek tűnő törésvonalak jegyében politizálni (s ennek alátámasztására hol mesterséges táborteremtő mobilizációhoz, hol a társadalom depolitizálásához folyamodnak). A magyar választópolgárok 1989 óta keresik pártjaikat, de – úgy tűnik – egyre bizonytalanabbak választásaikban.

A politikai attitűdök, a pártpreferenciák, a választási eredmények empirikus vizsgálatai Magyarországon és a régió több országában sajátos ellentmondásra világítanak rá, amely a pártelmélet dimenziójában megválaszolandó kérdésként jelentkezik. Hogyan lehetséges az, hogy egyszerre, egymás mellett tapasztalható a magas fokú „illékonyság” (Tóka 1994), az igen alacsony fokú és tendenciájában tovább gyengülő, elidegenedés felé, vagyis Hirshman terminusával a participációtól, a „voice”-tól a protesztmagatartás, az „exit” felé tartó attitűd, valamint az a körülmény, hogy bizonyos szociológiai jellemzők (státusz, lakóhely, életkor, nem, templomba járás gyakorisága stb.) ugyancsak kimutatható szerepet játszanak a választópolgárok pártszimpátiáiban, választási döntéseiben (Gazsó–Stumpf 1995; Körösenyi 1996; Simon 1997; Tóka 1994).

A TÖRÉSVONALAK SZERVEZŐDÉSE

A kérdés elvezet tanulmányunk tulajdonképpeni témájához, a magyarországi pártverseny tengelyeit képező törésvonalak szerkezetéhez, szerveződéséhez (Ágh 1994). Az alábbiakban azt kívánjuk bemutatni, hogy a hazai – és általában a posztkommunista – pártrendszerekben domináns szerepet töltenek be a kulturális-ideológiai törésvonalak s csak ezeknek alárendelten – és torzultan – manifestálódnak a túlnyomó többségükben materiális orientációjú, vagyis érdekevezérelt, a választópolgárokat leginkább érintő és foglalkoztató gazdasági-szociális témák. Magyarországon a gazdasági helyzet rom-

lását kísérő kultúrharcos politizálás elleni tiltakozó szavazatok nyomán 1994-ben a professzionális, a gazdasági-szociális kompetencia ígéretével fellépő pártok kerültek kormányra. A választópolgárok zöme azonban igen hamar érdekeiket negligáló uralmi ideológiaként fordult szembe az életmódjukat, mentalitásukat fenyegető radikálisan piacosító technokrata politizálással (Szalai 1996).

Claus Offe (1996) – Kitschelt (1992) fejtegetései nyomán – elismeri, hogy bár ténylegesen kimutathatók „pozicionális” szavazási minták az új demokráciákban, ezek azonban „inkább a választópolgárok individuális tulajdonságait tükrözték, semmint a társadalom asszociatív módon konstituált szektorait”. Az első választásokra utalva Offe az alábbi magállapítást teszi: „Az embereknek nem volt fogódzójuk, hogy vajon mi lehet majd a helyük a kialakuló termelési és elosztási viszonyokban, és melyik párt szolgálná leginkább egyéni és kollektív érdekeiket. A rendszerváltás előtti és az azt közvetlenül követő helyzetről tehát elmondható, hogy az érdekek és a konfliktusok rendkívül amorf társadalmi-gazdasági szerkezete, illetve olyan atomizált szociális struktúra jellemezte, amelyben igen nehéz volt válaszokat találni két kulcskérdésre. A küszöbön álló gazdasági átalakítás különösen sürgetővé tette mindkét kérdést: a) Kik a »barátaink«, vagyis a velem hasonló érdekekkel bíró megbízható szövetségeseim? b) Kik az »ellenségeim«, akikkel szemben »nekünk« meg kell védenünk a »mi« közös érdekünket? Mindebből többen azt a következtetést is levonták, hogy részben a társulási-összefogási lehetőségek amorf jellege felelős az etnikai törésvonalak dominanciájáért és intenzitásáért Közép-Kelet-Európában. A civil társadalom keserves újraélesztése során ... – Gellner szavaival – sokkal gyorsabban és hatékonyabban lehet újraéleszteni az etnikai társulásokat, mint a más típusúakat” (Offe 1996:252).

Amikor dolgozatunk bevezető soraiban „befagyásról” írtunk, éppen ennek a konstellációnak, a kulturális-ideológiai, vagyis a nem közvetlenül társadalmi-gazdasági jellegű törésvonalak centralitásának stabilizálódását tartottuk szem előtt.¹ „Nulla-hipotézisként” Offe kifejti, hogy olyan jelenségről van szó, amely a demokratikus konszolidáció komoly akadályává válhat. Hiszen míg a gazdasági-társadalmi konfliktusok kompromisszumok keretei között *viszonylag* könnyebben kezelhetők és – mind elvben, mind a nyugati demokrácia bevált játékszabályainak tapasztalata szerint – általában demokratikusan kihordhatók, addig a kulturális, nemzeti-etnikai és világnézeti konfliktusok immanens barát-ellenség sémájuknál fogva eleve nem vagy csak rendkívül nehezen alkalmasak arra, hogy békés természetű alkuk tárgyait képezzék” (Offe 1996:256–257). Ehhez még hozzáfűzhetjük: a kulturális politizálás dominanciájának állandósulása a politika problémamegoldási kompetenciájára is negatívan hat.

A magyar olvasó bizonyos elégedettséget érezhet Offe azon megállapítása kapcsán, miszerint a hazai politikai konszolidáció, valamint az európai intézmények pozitív és negatív szankcionális hatalma következtében a határon túli magyar kisebbségek ügyében kizár-

ható mindenfajta erőszakos nemzetközi területi konfliktus. Bulgáriát, Csehországot, Szlovákiát és hazánkat összehasonlítva leszögezi: „Mintánkban Magyarország az egyetlen ország, amelyben nem állnak identitáskonfliktusok a konszolidáció útjában” (Offe 1996:266). Kétségtelen ugyan, hogy a primer identitásbázisú konfliktusok Magyarországon gyengébbnek bizonyultak és a konszolidációt jóval kevésbé fenyegetik, mint több más posztkommunista társadalomban, nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt az összefüggést sem, amelyet Vásárhelyi Mária empirikus vizsgálatai is megerősítettek: a szociális helyzet elbizonytalanodását és romlását megélő csoportokban felerősödik a kirekesztő jellegű nemzettudat (Vásárhelyi 1995:67). Maga Offe is megemlíti annak lehetőségét, hogy az *érdekek ideológiái és identitások „jelmezében” fejeződnek ki* (Offe 1996:256). Ez a lehetőség részben Magyarországon is realizálódik mind a gazdasági rendszerváltás vesztesei, mind a rivalizáló elitcsoportok esetében.

A jelenlegi kormánykoalíció egy modernizációs ideológia jegyében folytatja kommodifikáló, piacosító politikáját (lásd Bozóki A. cikkét a folyóirat e számában), az ellenzék nemzetcentrikus ideológia és a keresztény értékek nevében kívánja az átalakulás veszteseit megszólítani.

Szembeötlő a párhuzam a nyugat-európai pártverseny újnak tűnő sajátosságával: a posztindusztriális transzformáció és az európai integráció vesztesei felé forduló jobboldal nacionalizmusával (FPÖ, FN, Forza Italia stb.).

PÁRTELMÉLET ÉS TÖRÉSVONAL-TIPOLÓGIA

Dolgozatunk perdöntő problémája az, hogy egyértelműen megjelöljük a magyarországi pártverseny fő tengelyei közül azokat, amelyeket meghatározó, releváns törésvonalaknak tekintünk. A „cleavage” szakkifejezést illetően igen könnyű *formális* konszenzusra jutni. „A törésvonalak – olvashatjuk a Nohlen-féle német politológiai szakszótárban – minden egyes politikai vitakérdésnél támogatókat és ellenzőket választanak el egymástól” (Pappi 1994:301). D. W. Rae és M. Taylor az alábbi definíciót adják „A politikai törésvonalak elemzése” című könyvük első oldalán: „Törésvonalak azok a kritériumok, amelyek egy közösséget csoportokra bontanak, és azok a törésvonalak relevánsak, amelyek meghatározott időben és meghatározott helyen a tagokat fontos politikai különbségekkel elválasztott csoportokra osztják” (Rae-Taylor 1994:53). Kérdés persze, hogy melyek a „fontos” és melyek a „nem fontos” különbségek. Melyek latensek és melyek manifesztak? A kérdést tovább bonyolítja, hogy csoportok önmagukon belül, vagy akár egyének is, differenciálódnak orientációik, attitűdjeik tekintetében. Beszélhetünk tehát egyrészt – a marxi hagyományt folytatva – *nagycsoportok* (osztályok) *közötti* politikai interakciókról, másrészt – a pluralista iskolák nyomán – a törésvonalak „*intrapersonális konstellációban*” való megjelenéséről. Célsze-

rú tehát az egymást keresztező és az egymást felerősítő törésvonalak megkülönböztetése. Hogy a két törésvonal-típus közül melyik erősebb, az fontos tényezője a demokratikus stabilitásnak (Pappi 1994).

Nem csodálkozhatunk azon sem, hogy az empirikus módszereket preferáló kutatók tucatnyi vagy akár még több törésvonal mentén elemzik a politikai attitűdöket és pártkötődéseket, míg a „nagy teóriák” hívei egy-két, esetleg egyetlen centrálisnak vélt törésvonalra vezetnek vissza a politika mindenkorai komplexitását. J.-E. Lane és S. Ersson érvelését fogadjuk el: önmagában véve nincs olyan általánosan érvényes kritérium, amely igazolhatná egy bizonyos törésvonal-család kiválasztását és egy más törésvonal-csoport kizárását az elemzésből. A törésvonalak azonosítása, relevanciájuk vagy irrelevanciájuk megállapítása az egyes kutatók elméleti előfeltevéseinek függvénye. Azt, hogy helyesen választottuk-e ki az elemzés eszközeül alkalmazott cleavage-eket, végső soron az dönti el, milyen mértékben bizonyulnak magyarázó értékűnek a politikai összefüggésekre és folyamatokra nézve (Lane-Ersson 1994:56).

Arról lenne tehát eredetileg szó, hogy a „fontos” törésvonalak identifikálása „az elmélet” derivátuma. A szerző véleménye szerint azonban a (közép)-kelet-európai politikai rendszerekkel kapcsolatban még nem születtek meg a nagy összefüggéseket magyarázni képes makroteóriák. Sőt, az ipari modernitás átalakulási folyamatának felgyorsulása és a bipoláris világrend ezzel összefüggésben lévő felbomlása óta a globalizálódó politika magyarázatára sem rendelkezünk paradigmatis érvényű elmélettel. A világsszintű társadalmi-kulturális anómiák nemcsak a politikát és a közvéleményt, de a társadalomtudomány művelőit is elbizonytalanítják. „Aki azt állítja, hogy minden kérdésre válasza van, az egyetlen kérdést sem válaszol meg” (Dahrendorf 1996:24).

Amikor arra törekszünk, hogy megjelöljük a kelet-közép-európai és a magyar pártrendszereket, a pártversenyt strukturáló „fontos”, relevánsnak vélt törésvonalakat, pontosabban: törésvonal-családokat, azt reméljük, hogy ezzel implicite *egy mezzo-szintű elmélet hipotézisének felvázolása felé indulunk el.*

A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI PÁRTRENDSZEREK HÁRMAS TAGOLTSÁGA

Az alábbiakban a leginkább szignifikánsnak tartott politikai szembenállások jellege, illetve eredete alapján írjuk le törésvonal-tipológiánkat, amely nem szinguláris cleavage-eket különít el, hanem törésvonal-családokat, -típusokat, -csoportokat (sets) különböztet meg. Ezt a *hármassémát* kezdeti formában a magyarországi pártosodás korai szakasza és az 1990-es választásokat megelőző pártverseny tapasztalatai alapján már 1990 tavaszán publikáltuk (G. Márkus 1990, illetve némileg kibővítve-továbbfejlesztve G. Márkus 1991). Csoportosításunkat a közép- és kelet-európai régió egészére nézve is ér-

vényesnek tartjuk, azzal a kvalifikálással, hogy variációkat mutathatunk ki a tekintetben, hogy a három – a kulturális, a szerkezeti-ideológiai és a gazdasági-szociális jellegű – konfliktustípus közül melyik játszik domináns vagy alárendelt szerepet. A nemzetközi szakirodalomban is többen képviselnek hasonló álláspontot. H. Kitschelt (1992) az *állampolgársággal* kapcsolatban „kozmetopoliták” és „partikularisták”, a *politikai berendezkedéssel* kapcsolatban „autoritariánusok” és „libertarianusok”, a *társadalmi-gazdasági* dimenzióban pedig „a piaci elosztás” és „a politikai redisztribúció” között jelöli meg az alapvető konfliktusvonalakat. Claus Offe (1996) ugyancsak analóg tartalmú meghatározó törésvonalakat emel ki: az *identitásalapú* – etnikai különbségekre visszavezethető – törésvonalakat, a korábbi rezsimhez való kötődés tekintetében kialakult *politikai-ideológiai* törésvonalakat, valamint a gazdaságirányítás és a jövedelemelosztás kérdéseire vonatkozó – a régió egészét tekintve még nem vagy csak gyengén intézményesült – *osztálykonfliktust*.

Tipológiánkat alátámasztó érvelést alkalmaz D. L. Seiler (1995). Megközelítésében központi szerepet játszik a cleavage-ek három típusának kimutatása: a „nemzeti forradalom”, a kommunista egypártrendszer, valamint a piacgazdasági átmenet összefüggéseiben kialakult törésvonalak identifikálása. Kiindulópontja az, hogy „a szovjet birodalom összeomlását követően a rokkani konceptuális térkép továbbélését (pertinence)” tapasztalhatjuk: a hosszan tartó kommunista uralom nem iktatta ki a „nemzeti forradalomból” eredő törésvonalakat, az államosítás és a kapitalista polgárság felszámolása révén viszont tartósan megzavarta az „ipari forradalom” törésvonalait (Seiler 1995:96; Lipset-Rokkan 1967). Mindazonáltal kialakul – a tulajdonosok és munkások közötti konfliktus gyengesége mellett – a piacgazdasági reformok jellege tekintetében a „maximalista” és a „minimalista” pártokat elkülönítő törésvonal. Seiler a kommunista berendezkedéshez való viszonyt illetően relevánsnak tartja a demokratikus és antidemokratikus pártok közötti törésvonalakat.

A TOVÁBB ÉLŐ KÖZELMŰLT

Hármas sémánk tartalmi konkretizálásához, tipológiánk finomításához jelentős mértékben hozzájárul M. Bernhárdnak (1996) a lengyel, illetve a közép-európai átmenet viszonyait vizsgáló elméleti és empirikus elemzése. Kutatásai reflektorfénybe helyezik, hogy egyrészt a gyakran centrálisnak tűnő *kulturális-szimbolikus*, a történeti múlt értékelését involváló konfrontációk, másrészt a piaci reformok nyomán fellépő *érdekkonfliktusok*, „revindikatív” tiltakozások mögött olyan, a *közelműlthöz kapcsolódó dualizmus* problematikája rejtőzik, amely nem redukálható egyszerűen a kommunizmus versus „Szolidaritás” ideológiai-politikai szembenállására. Megegyezően azzal a meghatározó jelentőségű összefüggéssel, amelyet Fónai Mihály (1996) mutatott ki a magyarországi *kettős társadalmi szerkezeti vonások* kü-

lőnböző alakváltozatokban mindmáig tapasztalható kontinuitását illetően, valamint analóg módon egyes modernizációs elméletek – különösen a „függő fejlődés”, a tradicionális szektorok és a „modern enklávék” egymás mellett létezése, a „belső gyarmatosítás” koncepciója – megállapításaival, Bernhard új módon közelíti meg a kommunista rendszereken belüli evolúció és a posztkommunista átmenet viszonyát. Rámutat: a kelet-közép-európai kommunista országokban a leninista–sztálinista modernizációs kísérlet, a szocialista extenzív növekedési modell a hatvanas-hetvenes évekre kudarcot vallott. A megváltozott világgazdasági környezetben a legtöbb közép-európai kommunista ország vezetésének meghatározó irányzatai is felismerték: a gazdaság bürokratikus irányítási rendszere, az „ó-mechanizmus” jegyében gyakorolt hatalomgyakorlási módok, csakúgy, mint a reálszocializmus „klasszikus” társadalmi alakzata, alkalmatlanok arra, hogy ezek a társadalmak és nemzetgazdaságok javítsák versenypozíciójukat. A reformok azonban nem voltak átfogóak, csak kismértékben haladtak meg a gazdasági szférát, és – mind gazdasági, mind nem-gazdasági hatásaik révén – megosztották a társadalmakat. A régióban – mutatis mutandis – létrejöttek és folytatódtak a két eltérő társadalmi és gazdasági szerveződést, eltérő szerkezeteket, eltérő szabályokat, eltérő értékrendeket és különböző önreprodukálási formákat felmutató duális társadalmak (Bernhard 1996:317; Hankiss 1992; Kornai 1990:101; Kolosi 1986).

A rendszerváltás eddigi fejleményei bőségesen szolgálnak bizonyító anyaggal arra, hogy a piacgazdaság és a polgári demokrácia kialakulásának folyamatában ez a korábbi dualizmus tovább él és reprodukálódik, és a közelmúlttal kapcsolatos mentalitásbeli és érdekjellegű viszonyulások megosztják a társadalom minden alrendszerét. Méghozzá oly módon, hogy az így értelmezett „tradicionális szektorban” is megmarad az akkori dualizmus: nagyjából a poszttotalitárius autoriter reformkommunista (Linz 1994:38), kisebb mértékben a „reformálatlan” kommunista attitűdök kettőssége: „Ami egyedülálló a mai közép-kelet- és kelet-európai országokban, az nem az, hogy kettős szerkezet létezik, hanem az, hogy ez a modernitás két formáját kombinálja. Sajátos módon arról van szó, hogy a régi, államszocialista gazdasági újratermelési módból eredő intézmények, társadalmi szerkezetek és viselkedési módok együtt léteznek azokkal a szerkezetekkel, amelyek alkalmazkodtak. Így tehát egymás mellett van a gazdasági és a társadalmi reprodukció két mechanizmusa. Az egyiket a piaci erők játéka hozta létre. A másik az államszocializmus negyven évének produktuma, és még nem teljesen rendelődőtt alá a gazdasági újratermelés új piaci szabályainak, mivel részben szubvencióknak, részben a reformfolyamatok tökéletlenségének köszönhetően védettséget élvez” (Bernhard 1996:317).

A magyar tapasztalatok alapján tovább vinnénk, sőt tovább éleznénk a Bernhard által tett megállapításokat. A két szektor nem egyszerűen egymás mellett, hanem mintegy „szervesen” egybefonódva létezik. (Bernhard a „rég” érdekeknek az új szituációba való beépü-

léséről ír, Fónai pedig a „szervetlenség szerveződéséről”. A piaci szektorban domináns helyet foglalnak el a korábbi elitcsoportok, a politikai szférában pedig egymást áthatják a pluralista-polgári demokratikus, valamint az informális alkukban, az autoriter módszerekben, a kliens-patrónusi viszonyokban kifejeződő régi módszerek, politikai kulturális minták (amelyek egyébként egyaránt jelen vannak – különböző mértékben – a modernizációban főszerepet játszó ex-kommunista pártban, valamint az antikommunista ideológiai-politikai alapon szerveződött liberális és konzervatív pártokban) (Szalai 1996; Agh 1994).

Utalunk tehát arra a sajátos hierarchiára, amely a régióban tapasztalható duális társadalmat bizonyos értelemben a posztkoloniális „szervetlen” modernizáció modelljével rokonítja. A reformkommunizmusban szocializálódott elitcsoportok, illetve az akkor kialakult mechanizmusok – a mindenkor kormányösszetételtől függetlenül – makro- és mikroszinten egyaránt meghatározó modernizációs szerepet töltenek be mind a kapitalizálódás belső, mind a globalizálódott piachoz, a fejlett világ centrumához, illetve centrumaihoz való felzárkózás folyamatainak vezérlésében, e folyamat társadalmi és kulturális feltételeinek radikális – tehát elvben az autoriter módszerekkel is konform – levezérlésében (Szelényi et al. 1996; Szalai 1996; Hankiss 1992). A piacosítás és a nyugatosodás-nyugatosítás imperatívuszai, dologi kényszerei nyomán (amennyiben a későkádárizmust ma már „kívül”-nek, a külső működő és finanszírozókat pedig „felül”-nek tekintjük) reprodukálódik az a helyzet, amelyet Fónai a duális társadalomszerkezet magyar szakirodalmá alapján mind az 1945 előtti, mind az 1945-öt követő történelmi szakaszokat jellemezve leír: a külső elem a helyi elem integrálására törekszik, „a vezetők java kívülről és felülről érkezett” (Fónai 1996:53). A duális szerkezet e kontinuitásából következik az utóbbi évek politikai történéseiből kiolvasható összefüggés: a későkádárizmus versus polgári demokrácia strukturális jellegű, valamint a nemzeti tradicionalizmus versus nyugatosodás kulturális-területi törésvonal-családjai egymásra épülnek, egymást és maguknak a politikai konfliktusoknak az intenzitását erősítik (Tellér 1996).

TRADICIONALIZMUS VERSUS NYUGATOSÍTÁS „REVISITED”

A magyar politikában általunk meghatározónak tekintett tradicionalizmus versus nyugatosítás (veszternizáció) kulturális – bizonyos szinteken és bizonyos kontextusokban kultúrharccá eszkalálódó – törésvonalról már több dolgozatunkban írtunk, és a centrális jellegének „makacs” fennmaradását magyarázó tényezőket a közeljövőben megjelenő tanulmányban mutatjuk be (G. Márkus 1997). Jelen cikkünk keretei között jelzésszerűen utalunk e törésvonal-típus kialakulásának néhány sajátos körülményére, történelmi-strukturális alapjaira.

1. Kétségtelen, hogy e törésvonal középpontba kerülése 1988–89 óta közvetlenül adódik abból, hogy a magyarországi pártosodást értelmiségi, kulturális-szubkulturális elitek határozzák meg. Úgy vélem azonban, annál többről van szó, mint hogy a szimbolikus politizálás – a „népi-urbánus” értelmiségi megosztottság jegyében – a felszínen elfedné a politikai tartalmak tényleges azonosságát és/vagy különbségeit. Magát az ún. népi-urbánus vitát (Fricz 1996) sem tartom *mesterségesen* feltámasztottnak, a mai körülmények között irrelevánsnak, hanem szerintem olyan törésvonal-család – esetleg deformáltnak tűnő – manifesztálódása ez, amely egyrészt a magyar és a regionális történelem dilemmáinak kontinuitásáról szól, másrészt pedig a modern-posztmodern világban egyetemesen és globálisan megmutatkozó dichotómiáról.

E törésvonal-típus két pólus között osztja meg a hazai politikai életet: az egyik a kulturális-nemzeti-területi identitások történeti kontinuitásának védelme, a másik a „Nyugathoz” mint centrumhoz való alkalmazkodás radikális törekvése, amely az identitások diszkontinuitását is vállalja. A konfliktus a felszínen mindenekelőtt kulturális formában jelentkezik, de egyrészt sok tekintetben gazdasági-társadalmi tartalommal bír (Gemeinschaft versus Gesellschaft klasszikus értelmében), másrészt pedig – döntően – a rokkani teória értelmében a centrum-periféria ellentétet fejezi ki (Lipset–Rokkan 1967; Lipset 1969). Annak a Nyugat-Európában az ipari forradalom kezdeti szakaszát jellemző szindrómának a változatáról van szó, amelynek tartalmaként a politikában – gazdasági konfliktusok kíséretében – a *területi és a kulturális törésvonalak kumulálódnak* (Rokkan 1980). Ez a ma több régióban etnikai harcokká eszkalálódó kumulálódás annak a következménye, hogy – egymással összefüggésben – egyrészt felbomlott a (kelet-római, ill. bizánci birodalom történeti örökébe lépett) szovjet impérium (G. Márkus 1996), másrészt uralkodóvá vált a „triász-kapitalizmus” (az észak-amerikai, az európai és a kelet-ázsiai erőközpontok versengésében jelentkező) globalizmusa (Platzter 1997).

2..A két politikai tábor szervesen nőtt ki a kommunista rezsimek belső *ellenzékének* általánosan jelentkező, egymást kiegészítő, majd egymással rivalizáló *dualizmusából*: az *emberjogi* – az egyén szabadsága, a racionalizmus és a felvilágosodás jegyében fellépő – ellenzék áramlatából, valamint a *kollektív emlékezetet hordozó*, kulturális, vallási és érzelmi meghatározottságú disszidenciából. Szaharov és Szolzsenyicin, a lengyel katolikus klérus és a KOR kettősége illusztrálja talán legpregnansabban e tézist (Touraine 1994; 1995).

3. Nem *egyszerűen* „jó fiúk” és „rossz fiúk”, modernizátorok és modernizációellenesek, demokrata és autoriter pártok (De Waele 1996:880) szembenállásáról van szó. Mindkét politikai törekvés természetes választ ad az egyes társadalmak, illetve a nemzetközi viszonyok által feladott kérdésekre. S bár a szerző vállalja – szubjektív értéktételezésként – a maga veszternizációs preferenciáját, univerzalista hitvallását (Dahrendorf 1996)², látja e bipolaritás exp-

lozív folytatódásában rejlő, mindkét oldalról fenyegető veszélyeket: egyrészt a „különbségek kiradírozására” hajlamos agresszív, kvázi-gyarmatosításba átcsapó (ál-)univerzalizmus lehetőségét, másrészt – még súlyosabb és különösen aktuális kihívásként – a homogén kulturális identitások partikularizmusának destruktív nacionalizmusokká, fundamentalizmusokká, idegengyűlöletté, despotizmusokká fajulását (Touraine 1994; 1995).

A katasztrófa-forgatókönyvvvel szemben szerencsére tapasztalható a két táboron és a táborokat alkotó pártokon belül a differenciálódás tendenciái. A tradicionálizmus táborában szembekerülnek egymással a nemzeti modernizáció demokratái, a nyugati mintákat nem eleve elvető, csak kulturálisan „szervesíteni” kívánó mérsékelt erők, valamint a nacionalizmus radikálisai, sőt „veszettjei”. A vesztelnizáció oldalán is érzékelhetően artikulálódnak a különbségek, egyrészt a felzárkózó modernizáció folyamatának politikai és szociális vezérlése tekintetében – a több vagy kevesebb demokratizmus, illetve társadalmi szolidaritás hívei között, továbbá a külső centrumoktól való függés mértékét és orientációját illetően.

KONKLÚZIÓK

1. A piacgazdasági átmenet előrehaladásával egyre inkább kialakulni látszanak az új berendezkedéssel adekvát érdekvizonyok és érdekelentétek, amelyekre részint a kuszaságnak tűnő komplexitás, részint a társadalom polarizálódása, a többség – legalábbis középtávú – vesztessé, egy kisebbség nyertessé válása jellemző. Hogy mégsem közvetlenül ez a konfliktus áll a pártpolitikai verseny tengelyében, azt – egyéb fontos tényezők mellett – leginkább éppen a pártok, a pártrendszerek tanulmányunk elején jelzett „befagyásával” magyarázzuk. Vesztesek és nyertesek ellentétét maga alá gyűri s így torz módon fejezi ki az a pártrendszer, amelyet első helyen a kulturális politizálás, második helyen a kádárista és a polgári demokratikus struktúrák törésvonalai határoznak meg. A gazdasági-társadalmi törésvonalaknak ebből az alárendeltségéből adódnak azután a társadalom- és gazdaságpolitikai klasszikus „bal-jobb” megoszlás deformációja, a „bal-” és a „jobboldal” részleges szerepcseréje és a pártok nem csökkenő identitászavarai.

2. A globalizáció hatására a közép-európai országokban is mindinkább a nemzetközi mércéjű versenyképesség, a nemzetközi munkamegosztásba való betagozódás kritériuma az, amely az egyének és csoportok, szektorok gazdasági-szociális differenciálódását meghatározza. A globális meghatározottság tehát az egyes országokon, illetve régiókon belül is érvényesül, sőt egy településen belül (lásd például a Váci út és a Váci utca különbségét), vagy akár egy individuum meghasonlottságaként, egymás mellett, adekvát közvetítés, kapcsolódás nélkül létezik „az észak ökonomizmusának és a dél kulturalizmusának” dualizmusa (Touraine 1995).

3. A magyar politika három fő törésvonal-családja, úgy véljük, összekapcsolódik. A tradicionalizmus és a veszternizáció, a kádárizmus és a polgári demokrácia, az átalakuló modernitás vesztesei és nyertesei közötti törésvonalaknak van egy közös nevezője: a közép-európai (magyar) és a világszintű „fejlődésben” – talán inkább társadalmi „mozgásokban” lenne a helyesebb megjelölés – kifejeződő történelmi gyökerű *dualizmusjellegű strukturális heterogenitás*.

JEGYZETEK

¹ Csak részben kivétel ez alól a város-vidék törésvonal megnyilvánulás az agrárpártok szerepében is, hiszen az agrárszektor, a vidék pártjai a sajátos gazdasági érdekeket általános tapasztalat szerint erős kulturális-morális és érzelmi töltettel képviselik (Lipset-Rokkan 1967).

² „Az európai értékfelfogások lényegi részét képezi ..., hogy nem tévesztik szem elől a 21. évszázad jövőtervének valóban nemzetközi, vagyis univerzális jellegét. Hiszen miről beszélünk? Jólétről mindenkinek, polgári társadalomról minden országban, politikai szabadságról mindenütt, ahol emberek élnek. Hiszen nem kiváltságos régiókról van szó, hanem az egy világról és intézményeiről” (Dahrendorf 1996: 28).

HIVATKOZÁSOK

- Ágh A. 1994. *The Revival of Mixed Traditions: Democracy and Authoritarian Renewal in East Central Europe*. Budapest: Papers on Democratic Transition, No. 92.
- 1995. From Competition to Cooperation: The Europeanization and Regionalization of Central Europe. In: Gy. G. Márkus-L. Guba (eds.), *Integration and Disintegration in Contemporary Europe*. Budapest, 52-75.
- Angelusz R. – Tardos R. 1995. Társadalmi átrétegződés és szociális-politikai identifikáció. *Szociológiai Szemle*, 2.
- Bernhard, M. 1996. Civil Society after the First Transition: Dilemmas of Post-Communist Democratization in Poland and Beyond. *Communist and Post-Communist Studies*, (29), 3, 309-330.
- Dahrendorf, R. 1996. Die Quadratur des Kreises – Freiheit, Solidarität und Wohlstand. *Transit*, 12, 5-28.
- De Waele, J.-M. 1996. *Analyse comparée du processus d'émergence des parties et des systèmes politiques en Europe centrale après 1989: la République tchèque, la Slovaquie et la Pologne*. ULB. Bruxelles. (Doktori disszertáció.)
- Fritz T. 1996. A népi-urbánus vitáról. In: Konszenzus, konfliktus, kooperáció. MTA PTI
- Fónai M. 1996. Gondolatok a magyar társadalom kettős szerkezetéről. *Valóság*, 8, 49-67.
- G. Márkus Gy. 1990. Táborok, pártok, konfliktusvonalak. *Hiány*, 7. 12-16.
- 1991. Pártok és törésvonalak. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1-2. 71-91.

- G. Márkus Gy. 1996. Party System and Cleavage Translation in Hungary. *Working Papers of Political Science*, No.3. Budapest, Institute for Political Science of the HAS
- 1997. Az anomáliák normalitása – befagyott pártrendszer, cseppfolyós pártok. In: Kurtán S. et al. (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve 1996*.
- Gazsó F.–Stumpf I. 1995. Pártok és szavazóbázisok két választás után. *Társadalmi Szemle*, 6, 9–21.
- Hankiss E. 1992. A második társadalom. In: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: KJK, 117–144.
- Kitschelt, H. 1992. The Formation of Party Cleavages in East Central Europe. *Politics and Society*, (20), 1, 7–50.
- Kolosi T. 1986. A strukturális csoportok és a reform. *Valóság*, 7.
- Kornai J. 1990. *The Road to a Free Economy*. New York: W. W. Norton
- Körösényi A. 1996. Nomenklatúra és vallás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég*, 1, 67–93.
- Lane, J. E.–S. Ersson 1994. *Politics and Society in Western Europe*. London
- Linz, J. J. 1994. *Autoritäre Regime*. In: Nohlen (hrsg.) 1994, 35–38.
- Lipset, S. M. 1969. *Revolution and Counter-Revolution: Change and Persistence in Social Structures*. London
- Lipset, S. M.–S. Rokkan 1967. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction. In: *Party Systems and Voter Alignments: Crossnational Perspectives*. New York
- Nohlen, D. 1994. (hrsg.) *Wörterbuch Staat und Politik*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung
- Offe, C. 1996. *Consolidation and the Cleavages of Ideology and Identity*. (Kézirat) Berlin
- Pappi, U. F. 1994. Konfliktlinien. In: Nohlen (hrsg.) 1994. 301–306.
- Platzter, H.–W. 1997. Az Európai Unió és a jóléti állam. *FES Tallózó*, 17, 14–20.
- Rea, W.–M. Taylor 1994. *Analysis of Political Cleavages*. In: Lane–Ersson 1994.
- Rokkan, S. 1980. Eine Familie von Modellen für die vergleichende Geschichte Europas. *Zeitschrift für Soziologie*, (9) 2, 118–128.
- Sartori, G. 1968. Political Development and Political Engineering. *Public Policy*, 17, 261–298.
- Seiler, L. D. 1995. La pertinence de la carte conceptuelle de Rokkan après l'implosion de l'empire soviétique. *Revue internationale de politique comparée*. (2) 1, 61–91.
- Simon J. 1997. *Törésvonalak és versenytér*. In: Stumpf I. (szerk.) 1997.
- Szalai E. 1996. *Az éliték átváltozása*. Budapest: Cserépfalvi
- Szelényi I. et al. 1996. Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. *Politikatudományi Szemle*, 2, 7–30.
- Tellér Gy. 1996. A három részmagyarország. *Századvég*, 1, 52–66.
- Tóka G. 1994. Pártok és választók 1990-ben és 1994-ben. In: Andorka et al. (szerk.) *Társadalmi Riórt*. Budapest: Társi.
- Touraine, A. 1994. *Qu'est-ce que la démocratie?* Paris: Fayard.
- 1995. *Critique of Modernity*. Oxford (UK) – Cambridge (USA): Blackwell
- Tworzecki, H. 1996. *Parties and Politics in Post-1989 Poland*. Boulder Westview Press
- Vásárhelyi M. 1995. *Rendszerváltás alulnézetből*. Pesti Szalon